

Szabó István kevés számú nemzetközileg is elismert filmrendezőnk egyike. Nagysikerű második filmje, az önéletrajzi ihletésű *Apa – Egy hit naplója* (1966) volt. *Mephisto* (1981) című filmjéért pedig 1982-ben már Oscar-díjat kapott a legjobb idegen nyelvű film kategóriájában. Filmjeiben fellelhető

Macher Péter 25

SZABÓ ISTVÁN FILM- JEINEK TATABÁNYAI VONATKOZÁSAI

a zsidó identitás problémája. Az *Apában* még csak mellékszálként jelenik meg a téma. Az 1999-ben készült *A napfény íze* (*Sunshine*) című filmben

viszont már kiteljesedik a zsidó identitás problematikája: ebben az alkotásban ugyanis egy Sonnenschein nevű zsidó család történetét meséli el a dualizmus korától egészen az 1960-as évekig. Írásomban azt vizsgálom meg, hogy Szabó István filmművészete milyen család- és helytörténeti elemekből építkezett, ezen kívül pedig kitérek a korabeli társadalmi környezetre is. A kérdés azért speciális, mert gazdaságtörténeti levéltári anyag alapján kell rekonstruálnunk egy kultúrtörténeti jelenséget.

Szabó István nagyapja, Szabó Ignác 1868. december 25-én született Nyitrán, Sonnenschein Ignác néven. Az ő Édesapja Sonnenschein Adolf nyitrai zsidó kereskedő volt, aki 1827 körül születhetett. Adolf felmenői Pozsony vármegyéből származhattak.¹ Annyit tudunk még róla, hogy gyomorbetegségben halt meg 1896-ban. Édesanyja, Bettelheim Jozefina egy bőrkereskedő lánya volt. A Sonnenschein házaspárnak összesen hat gyermeke született, és valamennyien megélték a felnőttkort.² A család Nyitrán élt a Mária utca 7-es szám alatt.³ Figyelemre méltó, hogy *A napfény íze* egyik főszereplőjét szintén Sonnenschein Ignácnak hívják, a *Redl ezredes* (1985) című filmben pedig szintén feltűnik egy Sonnenschein nevű zsidó származású orvos.

Nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, mikor magyarosították a vezetéknevüket. A hat testvér valószínűleg még gyerek volt, amikor erre sor került, ugyanis felnőttkorukban már a Szabó vezetéknevet használták. A névmagyarosítás problémája Szabó István *A napfény íze* című filmjében jelenik meg. Itt a Sonnenschein család 2. generációjához tartozó Ignác, Vali, és Gusztáv a századforduló időszakában változtatják vezetéknevüket Sorsra. A névmagyarosítás egyébként bevett gyakorlat volt a dualizmus időszakában. Sonnenchein Ignác a bécsi egyetemen szerzett orvosi diplomát 1893-ban. Valószínűleg az egyetemen tanult meg franciául és németül. Ezt követően 1896-ban lépett a Stájer Trifaili Kőszénbánya Rt. alkalmazásába és a vállalat dorogi bányaműveinél kezdett dolgozni bányaorvosként. A dorogi szolgálat azonban rövid epizódnak bizonyult csupán. A Magyar Általános Kőszénbánya

Rt. (MÁK Rt.) ugyanis 1898-ban felvásárolta a Trifaili Rt. Esztergom vidéki üzemeit, így Sonnenschein Ignác is a MÁK Rt. szolgálatába lépett.⁴

Sonnenscheint még 1898-ban áthelyezték a MÁK Rt. újonnan felépített iparvidékeire, a Tata közelében fekvő Alsógalla-bányatelepre, amiből 1902-re kifejlődött Tatabánya község. A vállalat egységesíteni igyekezett az Európa és az Osztrák-Magyar Monarchia különböző területeiről származó, és ily módon eltérő kultúrával és identitással rendelkező, tatabányai dolgozóit. Ezzel magyarázható, hogy a bányatelep társadalmi hierarchiájában – segédvájártól egészen a tisztviselőig – a származás nem bírt különösebb jelentőséggel. A MÁK Rt. iránt tanúsított lojalitás számított csak igazán fontosnak.

Szabó Ignác már Tatabányán alapított családot. 1901. július 28-án feleségül vette az 1880-as születésű Deutsch Rózát. A házasságból két gyermek született: István 1902. október 12-én, valamint Erzsébet 1904. február 8-án. Mindketten Budapesten látták meg a napvilágot.⁵

Szabó Ignác és felesége a századforduló táján⁶

Mielőtt kitérnénk Szabó Ignác tatabányai munkáságára szükséges néhány fogalmat tisztáznunk. Tatabányán ekkoriban a MÁK Rt. Tata-vidéki Bányaműveinél Fennálló Társpénztár tartotta fenn az ipartelep valamennyi jóléti és szociális intézményét, így a kórház és a rendelőintézeteket is. Ily módon Szabó Ignác is a bányatárspenztár alkalmazásában állt. A bányatárspenztárak (vagy bányatársládák) a legrégebb munkásjóléti intézmények voltak és tulajdonképpen biztosítótársaságként funkcionáltak.

A dolgozók ezen intézménybe fizettek be egy meghatározott összeget, amiért cserébe bizonyos ellátást kaptak baleset, betegség, vagy az öregség elérésével.⁷

Magyarországon az 1854. évi osztrák bányatörvény kötelezte a bányavállalatokat bányatársládák létesítésére.⁸ A tatabányai bányatárspenztárat 1898-ban, a bányanyitást követően két évvel hozták létre, 1912-re pedig már szinte valamennyi munkás belépett a szervezetbe. A szervezet elnöki tisztét a mindenkori bányaigazgató töltötte be. Legfontosabb testülete a választmány volt, mely az elnökből, a bányaigazgató-helyettesből, választott tagokból, póttagokból, valamint egy választott számvevőből állt. A bányaigazgató révén a MÁK Rt. központi vezetése meg tudta őrizni befolyását a bányatárspenztárnál.⁹

Szabó Ignácnak szó szerint a semmiből kellett megszerveznie a bányatelep egészségügyi ellátását, ugyanis amikor 1898-ban odakerült, még

kórház sem működött az ipartelepen. Az első, mindössze 14 ágyas tatabányai kórház csak 1900 októberében nyílt meg. Az ipari munkásság, valamint a bányatárspénztári tagok növekedése pedig további beruházásokat igényelt. A bányakórházban 1905-ig további két orvost vettek fel, így az századfordulót követően Szabó Ignácot, mint rangidős doktort, bányafőorvosnak nevezték ki. A doktorok felvételével párhuzamosan pedig a betegápolást végző Assisi nővérek száma is 4-ről 10 főre emelkedett.¹⁰ Ezenkívül a kórház befogadóképességét is sikerült 35 férőhelyesre bővíteni. A Szabó Ignác vezette egészségügyi személyzetnek 1905-ben már 12-13000 főre duzzadt ellátási kört kellett kiszolgálnia. Ráadásul Szabó doktornak, mint a bányakórház vezetőjének, előadóként részt kellett vennie a bányatárspénztár ülésein. Éves fizetése egyébként 4800 koronát tett ki, ezen felül pedig még lótartási átalányra is jogosult volt ebben az időszakban.¹¹

A személyzet- és a férőhelybővítés ellenére a bányakórház komoly finanszírozási gondokkal küzdött. Ezért Szabó bányafőorvos több alkalommal fordult a helyi bányagazgatósághoz a működéshez szükséges anyagi javak előteremtése érdekében. 1904-ben például egy olyan varrógép megvételéhez kért támogatást, amivel a nővérek sérült textíliákat javíthatnának. 1906-ban pedig egy röntgengép megvételét szorgalmazta, a bányamunka veszélyes volta miatt ugyanis nagy szükség volt erre a berendezésre.

A nehézségek ellenére azonban Szabó Ignác tatabányai pályafutása egyértelműen sikeres volt. 1912-ben átadták a 120 beteg elhelyezésére alkalmas 22 kórtermes és immár emelettel is rendelkező új bányakórházat. Az intézmény ekkoriban európai mércével mérve is korszerűnek számított. Az épület alkalmasságáról pedig sokat elárul, hogy majdnem 2000-ig kórházként funkcionált. 1926-ban Szabó főorvos javaslatára a MÁK Rt. megállapodást kötött az anya- és csecsemővédelemmel foglalkozó Stefánia Szövetség tatabányai szervezetével. Ennek értelmében a vállalat igazgatósága a szervezet bevonásával minden tatabányai bányatárspénztári tag csecsemőjének – illetve a kicsi édesanyjának – napi fél liter tejet biztosított fél éven keresztül. Szabó főorvos azért kezdeményezte az intézkedést, mert a tatabányai anyák többsége rendszertelenül táplálta az újszülötteket, aminek következtében megnövekedett a csecsemőhalandóság. Szabó Ignác javaslatára 1928-ban egy tejkonyhát is felállítottak Tatabányán, ahol kizárólag ellenőrzött termelőtől vettek át tejet.¹² Szintén a bányafőorvos kérésére építették fel 1927-ben a bányászok gyógyítását szolgáló tatabányai gőzfürdőt, aminek alagsorában fizioterápiás készülékeket is elhelyeztek.¹³ Szakmai felkészültségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy Komárom vármegye távolabbi területeiről is érkeztek hozzá betegek.

Szabó Ignác annyira népszerű volt a bányamunkásság körében, hogy az 1910-es évek elején országgyűlési képviselőnek is javasolták. A bányafőorvos viszont azzal utasította el a felkérést, hogy ő inkább folytatni szeretné

28 Tatabányán az egyszerű bányászok körében végzett gyógyító munkáját. Érdemei elismeréseként pedig 1924-ben egészségügyi tanácsossá nevezték ki.¹⁴ 1931-ben még közreműködött abban, hogy István fia megszerezze a bányakórház egyik orvosi állását. Nyugdíjba vonulásakor Vida Jenő vezérigazgató levélben fejezte ki elismerését. Ezt követően élete hátralévő részét Budapesten töltötte. A főváros ostromakor 1945 januárjában bombatalálat érte a lakását, és feleségével együtt életét veszítette. Velük együtt elpusztult valamennyi családi fénykép és dokumentum, melyek értékes forrásul szolgálhattak volna a család történetének megismeréséhez.

Szabó Ignác Ilonka nevű unokahúga Kálmán Mikásához, a MÁK Rt. egyik zsidó származású bányamérnökéhez ment feleségül.¹⁵ A bányafőorvos István fia Budapesten szerzett orvosi diplomát, ezt követően dolgozott a fővárosi Röntgenológiai Intézetben, majd a Verebély-klinikán. Tatabányát megelőzően az Új Szent János Kórházban praktizált. A gyógyítás mellett tudományos cikkeket publikált, valamint ismeretterjesztő előadásokat is tartott.¹⁶ 1931. október 1-jén lépett a MÁK Rt. bányatárpénztárának alkalmazásába, amikortól is betöltötte a tatabányai sebész orvosi állást. Nem kis feladatot vállalt, ugyanis a 120 férőhelyes bányakórházban még ekkor is csupán 3 orvos praktizált. Szabó doktor 1936. március 28-án feleségül vette Vita Editet, Vita Emil nyugalmazott székesfővárosi tanácsnok lányát. Az esküvőt megelőzően a kor szokásai szerint a MÁK Rt. igazgatóságától is engedélyt kellett kérniük az egybekeléshez, amit természetesen megkaptak.¹⁷ A házasságból egy lányuk, valamint 1938. február 18-án István fiúk, a későbbi filmrendező született. Szabó doktor nagyon jól érezte magát a bányászok körében, akik szerény és szimpatikus fiatalemberként ismerték őt.

Tudjuk még, hogy a Szabó család időközben kikeresztelkedett a zsidó vallásból és a katolikus hitre tért át. A részletekre vonatkozóan azonban nincsenek információink. A felekezetsváltás szintén megjelenik *A napfény ízében*, ahol Sors Ádám azért katolizál, hogy beléphessen a tiszti vívó klubba.

Szükséges kitérni arra, hogy a '30-as évekre a MÁK Rt. által kiépített tatabányai társadalom rendkívüli módon megmerevedett. Ennek több oka volt. A tatabányai iparvidék folyamatos bővülése következtében ugyanis a bányai igazgatóság hierarchiai felépítése a két világháború közötti időszakra szilárdult csak meg végérvényesen. Másrészt pedig a korabeli hazai társadalmi érintkezésben erősen domináltak még a feudális elemek. Ezzel magyarázható, hogy a modern és fejlett tatabányai iparvidék társadalmi emlékeztetett egy nagybirtokéhoz. Ez a jelenség azonban nem volt egyedülálló, hanem a legtöbb hazai iparvidéken megfigyelhető volt.¹⁸

A helyi társadalmi ranglétra élén a bányagazgató állt, őt követték a tisztviselők, mérnökök és az orvosok, valamint a katolikus egyház papjai. Utánuk következtek a gyógyszerészek, az ügyviteli alkalmazottak, majd a műszaki és adminisztratív tisztviselők, a segéd tisztviselők, az altisztek, végül a munkásállományúak.¹⁹ A zárt hierarchia rendkívül embertelen volt. A bányatelepen külön tartottak fenn kaszinót a tisztviselőknek és az altiszteknek. Ehhez hasonlóan külön működött a tisztviselő-, az altiszti, és a munkásstrand. A tisztviselők altiszti állományú fiai nem jelenhettek meg apjukkal a tisztviselői kaszinóban. Ez a különbségtétel pedig tovább gyűrűzött. Előfordult például, hogy egy farsangi bál szervezésekor az altisztek azért mellőztek valakinek a meghívását, mert annak édesapja munkás volt. Színházban az első hat sorban, moziban a földszinten hátul csak tisztviselő kaphatott helyet, a színház első három sorába ráadásul csak főtisztviselők válthattak jegyet. Az újonnan felvetteknek illett levizitálniük kollégáiknál. Erre a célra egy külön társulati fogat állt rendelkezésre. A kocsinak pedig figyelmeztetnie kellett a frissen felvett tisztviselőt, hogy mely lakásoknál szabad megállni és melyeknél nem.²⁰

A kasztrendszer ráadásul teljesen értelmetlen volt, és a legabszurdabb helyzeteket eredményezte. A négy vagy hat elemít végzett tisztviselő nem egy esetben felette állt az érettségizett segéd tisztviselőnek, vagy a tanítóképzőt végzett pedagógusnak. Az iskolaügyekkel például évtizedeken keresztül egy hat elemít végzett osztályvezető foglalkozott. Minden attól függött ugyanis, kit milyen minőségben vettek fel.²¹ Tatabánya az *Apa* című filmben tűnik fel. A bányászvárosban vették fel a film néhány jelenetét, melyeken jól látszanak a város arculatát majdnem 100 évig meghatározó csillesorok.

1939 augusztusában életbe lépett az 1939: IV. törvénycikk, az ún. második zsidótörvény. A jogszabály 12%-ban korlátozta az ipari szférában foglalkoztatott zsidók maximális arányát. A MÁK Rt. Tatabányai Bányagazgatóságán a törvény nem hozott változást a munkahelyek vonatkozásában, ugyanis a bányatelepen mindössze 24 zsidónak minősített személy dolgozott ekkoriban, ami az ottani munkavállalóknak csupán 5%-át tette ki.²² Érdemes megemlíteni, hogy az újtelepi rendelőintézet orvosa, Füzes Gábor – eredeti nevén Fischer – szintén zsidó származású volt. (A rendelőintézetek a bányakórháztól függetlenül működtek.)

Elmondható, hogy a két világháború közötti magyar orvostársadalom körében igen erős volt az antiszemitizmus.²³ Nem tartom valószínűnek ugyanakkor, hogy ez a tatabányai orvosokra is elmondható lett volna, már csak azért sem, mert csekély számuk és a sok feladat következtében össze kellett tartaniuk zsidó kollégáikkal is. Az viszont tény, hogy az elhúzódo

háború és a rossz életkörülmények következtében mind a bányamunkásság, mind a tisztviselők körében jelentkezett a zsidóellenesség. Arra vonatkozóan viszont nem rendelkezünk információval, hogy 1944 előtt Szabó István és Füzes Gábor doktorokat érte-e bármilyen antiszemita támadás.

30 Az 1944. március 19-i német megszállást követően azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A Sztójay Döme vezette bábkormány áprilisban kiadta az 1540/1944 M.E. sz. rendeletet, melynek értelmében a zsidó munkavállalókat fokozatosan, de legkésőbb szeptember 30-ig el kellett bocsátani.²⁴ A leépített személyekre pedig deportálás vagy munkaszolgálat várt. Tatabányán Csanády László bányaigazgató összeállított egy, a rendelkezéssel összefüggő kimutatást, amiben a 24 tatabányai zsidó alkalmazottat rangsorolta. A kimutatást nagy részét pedig jóváhagyta a zsidóellenes rendelkezések végrehajtásáért felelős Értelmiségi Munkanélkülség Ügyeinek Kormánybiztossága.²⁵

Az összeállítás szerint Füzes doktor felmondási határidejét június 30., Szabó Istvánét szeptember 30-ával határozták meg. Szabó doktor tehát annyira fontos volt a bányaigazgatóság számára, hogy alkalmazását a legkésőbbi időpontig kitolták. A két bányaorvost májusban a gettóba zárás alól is mentesítették. Ennek ellenére Füzes Gábor már nem bírta elviselni a megaláztatásokat. Június 1-jén feleségét és kisgyermekét a IX. számú akna közelében lévő erdőbe vitte, ahol először családtagjait mérgezte meg fecskendő által, majd önmagával is végzett.²⁶

Hamarosan azonban nem várt fordulat állott be. Július közepén Ullrich Viktor ezredes, hadüzemi parancsnok közbelépett, és védelmébe vette az addig el nem hurcolt 7 zsidó alkalmazottat, köztük Szabó Istvánt és Kálmán Miksát. A védelembe vett személyeket egy helységben különítette el, és fegyveres védelmet rendelt melléjük.²⁷ Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvételt követően azonban már a megmaradt zsidó alkalmazottakat is deportálták. Szabó István sógoráról, Kálmán Miksáról tudjuk csak biztosan, hogy túlélte a vészkorszakot.²⁸

Novemberben Szabó Istvánt családjával együtt a komáromi gyűjtőtáborba internálták. Ullrich innen még ki tudta menteni a Szabó családot, és az Assisi nővérek segítségével áthelyeztette a doktort a fővárosi Assisi Szent Ferenc kórházba. A főváros ostromakor Szabó doktor éjjel-nappal operált a kórházban. Sajnos az egyik műtét során diftériás fertőzést kapott, és 1945. április 13-án ebbe halt bele.²⁹ Az édesapa halála az *Apa* című filmben jelenik meg, amikor Budapest az április 12-én elhunyt Roosevelttel amerikai elnököt gyászolja, a kisgyermek Takó viszont azt hiszi, hogy az ő elhunyt édesapját gyászolják. A család ekkor a Liliom utca 34. számú lakásban élt. Szabó István özvegye közvetlenül férje halála után azzal a kérelemmel fordult a MÁK Rt-hez, hogy utalják ki számukra néhai doktor szolgálati lakását. A vállalat egy

1945. április 19-én kelt levélben azzal utasította el a kérést, hogy szolgálati lakás csak szolgálatot teljesítő személy után jár.³⁰ Szabó István hozzátartozói így Budapesten maradtak, és nem tértek vissza többé Tatabányára.

Társadalomtörténeti szempontból érdekes, hogy a Szabó/Sonnenschein család profilváltáson ment keresztül a hosszú évtizedek alatt.³¹ Ugyanis míg a család őse, a reformkori születésű Adolf kereskedő volt és valószínűleg ősei is ezt a szakmát űzték, addig a 2. és 3. generációhoz tartozó Ignác és István már az orvosi hivatásnak életek, a 4. generációhoz tartozó István pedig már a filmművészeti szakmában helyezkedett el. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy mindannyian kiváló teljesítményt nyújtottak pályájuk során. Szabó István és Ignác doktorok gyógyító tevékenysége nem merült feledésbe. Tatabánya város a rendszerváltást követően díjat nevezett el Szabó Ignácról, amivel minden évben a legkiválóbb egészségügyi dolgozókat jutalmazták. A filmrendező Szabó István pedig azzal is tisztelgett orvos felmenői előtt, hogy *Az ajtó* (2012) című filmben egy rövid cameo szerep erejéig orvost játszott Jiri Menzel cseh filmrendező kollegájával együtt.

¹ Interjú Szabó Istvánnal 2013. március 28.

² Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Z 254. Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (továbbiakban MÁK Rt.) Személyzeti Osztály iratanyaga. 116. csomó. 6. dosszié. Szabó Ignác iratai.

³ Tekintve, hogy a család a Felvidék nyugati részében élt, elképzelhető, hogy a 18. századi cseh-morvaországi zsidó bevándorlókkal érkeztek az országba. Ez azonban csak feltételezés.

⁴ MOL Z 254. 116. csomó. 6. dosszié. Szabó Ignác iratai

⁵ MOL Z 254. 116. csomó. 6. dosszié. Szabó Ignác iratai

⁶ Forrás: Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára

⁷ Simonik Péter, *A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vállalati jóléti politikája a II.*

világháború idején = Tatabánya a II. világháborúban, szerk. Ravasz Éva, Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára, Tatabánya, 2006, 25.

⁸ Az 1854-es osztrák bányatörvény, melyet – a nevével ellentétben – császári pátens formájában adták ki, az akkor fellendülő szénbányászatnak biztosított jogi keretet. A rendelkezést az 1861. évi országbírói értekezlet is átvette a magyar jogrendbe, így egészen a II. világháború végéig meghatározta a hazai szénbányászat működését. A szénbányászati iparág 1946-os államosítását követően a bányatörvényt hivatalosan ugyan nem helyezték hatályon kívül, jelentőségét viszont teljesen elvesztette.

⁹ Simonik Péter, *A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vállalati jóléti politikája a II. világháború idején*, i. m., 26

¹⁰ Az Assisi Ferenc Leányai egy új alapítású szerzetesrend, nem azonos a ferences rend női ágával.

¹¹ Simonik Péter, *A MÁK Rt. Tata-vidéki Bányaműveinél Fennálló Társaspénztárának története 1898–1914*, i. m., 180

¹² Simonik Péter, *Az egészségügyi prevenció előzményei a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén = Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve*, szerk. Horváth Géza, Takács Anna, Tatabánya, 2010, 174.

¹³ Gombkötő Gábor, Horváth Géza: *Tatabánya története II.* Tatabánya, 1972. 294.

¹⁴ MOL Z 254. 116. csomó. 6. dosszié. Szabó Ignác iratai

¹⁵ Interjú Szabó Istvánnal 2012. január 27.

¹⁶ MOL Z 254 116. csomó. 6. dosszié. Szabó István iratai.

¹⁷ MOL Z 254 116. csomó. 6. dosszié. Szabó István levele a MÁK Rt. igazgatóságához.

32 1936. március 23.

¹⁸ erre vonatkozóan lásd: Nagy Péter, „Ahol a vállaltvezetés volt az úr.” *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon.* = *Korall* 2012. 49. szám.

17–36.

¹⁹ Zsoldos Ferenc, *Zsoldos Ferenc bányatárspénztári tisztviselő visszaemlékezése a vészkorszakról – Tatabánya a II. világháborúban*, i. m., 90.

²⁰ Zsoldos Ferenc, *Zsoldos Ferenc bányatárspénztári tisztviselő visszaemlékezése a vészkorszakról*, i. m., 90

²¹ Uo.

²² MOL Z 254. 32. csomó. 139. tétel. Jelentés. 1939. december 16.

²³ Kádár Gábor, Vági Zoltán: *Hullarablás, A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Jaffa Kiadó, Hannah Arendt Egyesület, Bp., 2005. 83.

²⁴ Vértes Róbert, *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*, összeáll. Vértes Róbert, szerk. Székely Gábor, Bp., 2002, 339.

²⁵ MOL Z 254. 32. csomó. 142. tétel. A Kormánybiztosság levele a MÁK Rt. Tatabányai Bányaigazgatósága részére. 1944. május 10.

²⁶ Zsoldos Ferenc, *Zsoldos Ferenc bányatárspénztári tisztviselő visszaemlékezése a vészkorszakról*, i. m., 94.

²⁷ MOL Z 254. 32. csomó. 142. tétel. Csanády László bányaigazgató jelentése a MÁK Rt. Igazgatóságának. 1944. október 8.

²⁸ A tatabányai holokauszt történetére vonatkozóan lásd a *Múlt és Jövő* folyóirat 2012/2 számában megjelent tanulmányomat.

²⁹ Interjú Szabó Istvánnal. 2012. január 27.

³⁰ MOL Z 254. 116. csomó. A MÁK Rt. levele özvegy Szabó Istvánnénak. 1945. április 19.

³¹ A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy bár Szabó István filmjeiben megtalálhatók ugyan az említett önéletrajzi/családtörténeti vonatkozások, a felsorolt alkotások azonban nem kizárólag ezekből építkeznek. A napfény ízében bemutatott Sonnenschein család semmiképpen sem feleltethető meg a rendező családjának!

